

Журналістська освіта на Сумщині: набутки й проблеми : матеріали Дев'ятої всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 5—6 червня 2013 р.) / уклад.: О. Г. Ткаченко. – Суми : Сумський державний університет, 2013. – 116 с.

Journalism Education in Sumy Region: gains and challenges : materials of the Eighth Ukrainian Scientific and Practical Conference (Sumy, 5—6 June 2013) / compiled by O. Tkachenko. — Sumy : Sumy State University, 2013. – 116 p.

У збірнику вміщені наукові розвідки, присвячені журналістським проблемам, соціальним та комунікаційним технологіям. Подаються матеріали, які відбивають наукові інтереси викладачів і студентів кафедри журналістики та філології а також викладачів загальноомовної підготовки іноземних громадян Сумського державного університету, а також представників інших регіональних журналістськознавчих шкіл.

The collection contained scientific researches, devoted to journalistic issues, social and communication technologies. Served materials that reflect the research interests of teachers and students of the Department of Journalism and Philology of SSU and representatives of other regional journalism schools.

РЕДКОЛЕГІЯ:

Олена Ткаченко, д-р філол. наук (голова),
Віктор Звагельський, канд. філол. наук,
Інна Гаврилюк, канд. наук із соц. комунік.,
Валентина Гостеніна, д-р соціолог. наук,
Тетяна Кузнецова, д-р наук із соц. комунік.,
Володимир Садівничий, канд. наук із соц. комунік.,
Олена Сушкова, канд. філол. наук

EDITORS:

Olena Tkachenko, Doctor of Philology (head),
Victor Zvagelsky, PhD of Philology,
Inna Gavrilyuk, PhD of Social Communications,
Valentina Hostyenina, Doctor of Social Sciences,
Tatyana Kuznetsova, Doctor of Social Communications,
Volodymyr Sadvnychy, PhD of Social Communications,
Elena Sushkova, PhD of Philology

Звагельський В. Б.,
канд. філол. н., доцент

ДО ПИТАННЯ НОМІНАЦІЇ ДРОМОНІМІВ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Розглядаються питання номінації стародавніх шляхів і переправ: бродів і поронів. Обстоюється думка, що за сучасними назвами, які впродовж століть в умовах контамінації набули інших смислових відтінків, криються специфічні історико-географічні терміни.

Ключові слова: *дромоніми, стародавні шляхи, перелази, перевози, «Книга Большому Чертежу».*

The article deals with the problem of nomination of ancient tracks and crossings: fords and ferryboats. There is an opinion that present names, which have obtained other shades of meaning in the conditions of contamination during the centuries, include specific historical and geographical terms.

Key words: *dromonims, ancient tracks, crossings, ferryboats, «Книга болшому чертежу».*

При намаганні встановити траси стародавніх шляхів виникають певні труднощі, пов'язані з прив'язкою сучасних назв до конкретних історико-географічних та природних об'єктів. Ці складності виникають в силу поширеної думки, що лише об'єкти матеріальної культури (пам'ятки археології та архітектури) можуть бути підтвердженням знаходження тієї чи іншої дороги у конкретній місцевості. Матеріали ж топоніміки використовуються вкрай мало і переважно лінгвістами. Тому вважаємо актуальним зупинитися на особливостях номінації стародавніх шляхів і переправ в умовах контамінації з прив'язкою їх до конкретних історико-географічних об'єктів.

До появи у ХІХ ст. залізничного та автомобільного транспорту пересування здійснювалося одними і тими ж засобами – верхи, на возах, запряжених волами, на саях, на човнах. А оскільки за останні тисячоліття в цій частині Європи природних катаклізмів не відбувалося, то можна стверджувати, що основні лінії доріг не змінилися. Тут, правда, треба враховувати, що русла річок постійно змінюються, меандрують, утворюючи численні заплави, рукави, стариці, а отже, змінюються і місця природних бродів. На Лівобережжі це особливо характерно для середніх Сіверського Донця та Сейму. Втім, дороги виводили до конкретного місця, поселення, тобто вони були чітко орієнтовані, і при зникненні броду в одному місці відшукувався десь неподалік новий або влаштувався перевіз-паром.

Шляхами і переправами міг скористатися і ворог [4, 7, 24-32]. У цій ситуації, коли форсувати річку вбхід йому вдавалося досить легко, виникала інша складність, тому що рух далі був скутим високими і крутими берегами, на яких влаштовувалися укріплені поселення-городища або в більш пізні часи невеликі фортеці-остроги, які й контролювали прихід непроханих «гостей», але при цьому з нетерпінням очікували гостей-купців [3, 17-22, 58-61].

Городища раннього залізного віку, роменської культури, давньоруські й містечка-острожки XVI-XVII ст. дуже часто споруджувалися саме біля бродів і поромних переправ, що, звичайно, не випадково [7, 82-83]. Більше того, в окремих випадках поруч з бродами розташовувалися і відкриті поселення більш ранніх часів – мезоліту, неоліту і бронзи.

Наприклад, на Середньому Сіверському Дінці об'єкти епохи мезоліту відкриті біля с. Сніжківка, неподалік від відомого Ізюмського броду; у с. Петрівське та с. Грушеваха, розташованих неподалік від Співаківського броду; у с. Райгородок поблизу Слов'янська, де теж існував ряд переправ [12, 106]. Кілька десятків пам'ятників бондарихінської культури також відкрито на Середньому Дінці неподалік від переправ [1, 116], там же відкриті десятки об'єктів салтівської культури [10, 39, рис. 1]. Ця закономірність давно відома археологам. Наведемо ще кілька прикладів з новітніх публікацій.

Н. В. Блажевич зазначає, що вибір майданчика під фортецю, тобто при спорудженні городища, був обумовлений не стільки розмірами власне майданчика, і навіть не формою мису, скільки наявністю броду. Правда, дослідниця доходить до такого висновку на прикладі подніпровських міст Святополч, Ходорова та Івана, хоча вказує, що інші міста Дніпровської оборонної лінії (Трипілля, Халеп'я, Витачів, Стайки, Ржищів, Балико-Щучинка, Григорівка, Селище, Канів, Пекарі) теж зводилися в місцях, придатних для переправ [5, 31-32].

Дослідники багатошарових поселень Ходосівка-Діброва, Лісники, розташованих на березі р. Віта, пояснюють скупчення різночасових археологічних об'єктів тим, «що ще в епоху бронзи неподалік від пам'ятника в напрямку переправи біля Києва проходив транс'європейський лісостеповий шлях (північна гілка)» [6, 104].

Або ще один приклад, на цей раз з іншого хронологічного періоду. Так, дослідники золотоординських пам'яток, розташованих на південному заході межиріччя Ворскли і Сули в середині – на початку другої половини XIV в., пов'язують їх появу зі спробою «здійснювати повний контроль за Переволочинською, Кременчуцькою, Градиською та іншими менш значними дніпровськими переправами» [2, 72].

Можна навести й інші більш-менш переконливі приклади, але зрозуміло, що така ж ситуація була і на інших прикордонних або й дещо віддалених від прикордоння зі Степом річках.

Все це свідчить про наявність древніх доріг, які сходилися саме в місцях переправ, самі дороги, як справедливо зауважує відомий знавець давньоруської культури Л.Є. Махновець: «століттями й тисячоліттями йшли в одних напрямках, фактично не змінюючись, тому що довготривалою практикою були обрані кращі у всіх відношеннях маршрути (найкоротші відстані, відсутність різних перешкод – лісів, боліт, гір і т. ін.)» [9, 91].

Також слід враховувати, що саме на землях Східного Лівобережжя від Сейму до Сіверського Дінця протягом тисячоліть відбувалися постійні контакти між представниками двох різних систем господарювання: скотарями-кочівниками і осілим населенням – хліборобами. Така ситуація зберігалася з часів неоліту до пізнього середньовіччя. Ці відносини не завжди були антагоністичними – письмові, археологічні та етнографічні джерела свідчать і про торгівлю, і про шлюби, і про двосто-

ронне запозичення різних технологій в ремеслах та сільському господарстві. Все це відбилосся і в мові, зокрема в топоніміці.

Багато з назв географічних об'єктів зберігають давні корені різних мов. На індоєвропейській мовній субстрат наклалися іранські, фінно-угорські, балтійські та тюркські елементи. Слов'янський же шар був настільки потужним, що його, можливо, теж слід розглядати як субстрат. Кожен народ за відсутності білінгвізму або створював нові назви, або, переосмислюючи, «підправляв» незрозумілі для нього слова, пристосовуючи їх під знайомі терміни, і, таким чином, за логікою народної етимології надавав їм інших, іноді протилежних, значень. Останнє, тобто контамінація, є найбільш поширеним явищем. Мова йде про невеликі географічні об'єкти – озерця, болота, малі річки, пагорби, балки, урочища. Тепер вже дуже складно відшукати першооснову, первинне звучання і значення тієї чи іншої назви. Наприклад, численні імена урочищ Червона Гірка або Вишнева Гора не мають відношення до кольору або ягоди, а спочатку вказували на красоту і висоту – Красна та Висока. Або назва села на Сумщині Рябина всупереч стійким місцевим трактуванням не пов'язана з деревом, а тим паче з рабством, а раніше вказувала на розташований поруч розкопаний, «роблений» древній курган.

Найбільш же стійкими, консервативними є гідроніми, досить довго зберігаються і назви шляхів сполучення – дромоніми і назви пов'язаних з ними бродів. Останнє актуально лише тоді, коли ці броди використовуються. В іншому випадку первинний смисл назви змінюється, тобто контамінується, набуваючи інших семантичних відтінків.

Наприклад, колишні гостинці, тобто дороги, по яких рухалися купці-гості, перетворилися на численні гуски, гусинці, хустки і навіть глистянки; лази-перелази, тобто броди, – на лози, ліски (рос. ле(з)ски), лозові і навіть романтичних черноглазовок. Ці два комплекси термінів з основою на гост-і лаз- стали втрачати свій первинний смисл кілька століть тому. Наприклад, на Харківщині та Сумщині і зараз збереглося більше 30 назв з коренем на гост- і похідними від нього: Гостіщево, Гусевка, Гуслівка, Гусина Поляна, Гусинка (стара назва р. Гостиниця під Охтиркою) з притокою Гусочкою (поруч розташовані села Залісне і Залужани), Хусь, Хуст та ін.

При цьому в окремих місцевостях Подесення, зокрема на Новгород-Сіверщині, Крелевеччини, Глухівщині, Путильщині та Конотопщині, спостерігається зміна звука о на у навіть в однокладових словах, тобто під наголосом: кінь (рос. конь)/кунь, міст (рос. мост)/муст. Крім цього, загальним для всього слов'янського мовного середовища є чергування приголосних с/з/ж, х/г, ст/щ (гість (рос. гость)/густь/хусть, лазовка/ласовка/лесовка) і т. ін. [13, 69, 133, 288]. Важливо, що зміна приголосного (г/х) простежується принаймні з X ст. [11, 128-131].

Взагалі назв річок та населених пунктів, пов'язаних з поняттям брід, переправа, перелаз, існують десятки. Тільки у вказаному вище регіоні зустрічаємо річки Брід (Брод), Бротениця (Бродениця), Братениця, Бородок, Брідок, Заброди, Довгий і Круглий броди і ін, а також кілька десятків так званих «лозових» річок і похідних від них назв населених пунктів – Лозова, Лозовенька, Влезькі, Чорні Лози. Всього – близько 60 (!) назв на лаз/лоз-, в тому числі такі прозорі, як Виползово, Лазуківка, Водолага, Власівка, Чорнолозка, Глазунівка, Лісівщина (Лесовщина), Лісівка. Зрозуміло, що сама по собі назва може і не бути пов'язаною з переправою, а занесеною переселенцями, або означати лісок, колок, гайок. Але якщо аналізувати в комплексі на географічному та топонімічному тлі, то картина часто стає однозначно переконливою.

Наприклад, назва міста Лисичанськ є досить характерною, пов'язаною нібито з рудим симпатичним хижакком. Втім, поблизу знаходяться населені пункти та

урочища: Переїздна, Лоскутівка, Підлісне, Лісова Дача – всі вони розташовані на Сіверському Дінці поряд з кількома природними бродами. Або ще один яскравий приклад. На Пслі нижче Гадяча є с. Лисівка, поруч з ним с. Перевіз, де знаходився відомий Обухівський брід.

Велика дорога, що зв'язує пониззя Дону з Путивлем, мала характерну особливість – на відміну від більшості інших доріг її траса проходила не вздовж річок межиріччями-суходолами, а поперек, перетинаючи в середніх течіях навіть такі досить значні ріки, як Ворскла, Псел і Сейм. Ця особливість і відбилася в її назві – Лосицька.

Також слід підкреслити, що в документах XVI-XVIII ст. часто плутаються терміни лаз/перелаз з перевозом, тобто броди плутаються з поромами. Наприклад, Книга Большому Чертежу подає: «... на Малом Перевозе ниже Оскола верст 20 лаят татаровя», «А на Семи татаровя перелазили Сем реку ниже Курська 40 верст, под Городенським городищем, и на том татарськом перевозе нине села Рьльского уезду» [8, 109]. Тут має місце явне протиріччя, адже зрозуміло, якщо татари «лазили» або «перелазили», то мова йде про «перелаз», тобто брід, а не про пором-перевоз. Як бачимо, інформатори, а швидше за все чиновники і писарі, не розрізняли цих термінів, хоча в більшості випадків, де мова йде про напади татар, маються на увазі саме броди/перелази. Крім цих прикладів, аналогічну ситуацію зустрічаємо і в багатьох інших документах XVI-XVIII ст.

Такі ж прозорі назви, як Караван, Шлях, Стан, Пристань похідні та аналогічні, очевидно, взагалі не потребують коментарів.

Яскравий зразок народної номінації зустрічаємо біля с. Іонине (Глухівський р-н Сумської обл.), де два поля називаються Велика Железівщина. Між ними проходить канава, колись наповнена водою. Зрозуміло, що кожне з цих полів відносно один одного знаходилося за лазом. Легко моделюється схема – залазити, залазовщина, яка на російськомовному тлі перетворюється на железовщину, а потім вже по-українськи звучить як місце, пов'язане з металом, залізом.

Аналогічна ситуація з назвою с. Залізняк (рос. Железняк) (Сумський район). За однією народною трактовкою назва пов'язана з тим, що це село розташовувалося «за лісом», хоча в цій частині України лісів і сьогодні предостатньо. Враховуючи іншу – там навіть були проведені пошуки залізної руди, звичайно, безрезультатні.

Отже, виявити, де «за лісом» ховається колишній лаз, складне завдання. Тут знову-таки потрібно виходити з кількох аспектів. Зупинимося на них.

Перший – звертати увагу на реальну наявність або відсутність лісів. Виглядає дивним для цих земель, покритих величезними лісовими масивами (а в давнину їх було значно більше), коли десь неподалік річки, оточеної тими ж лісами, раптом трапляється назва лісок або, що ще більш дивно, – перелісок.

Другий – треба враховувати топонімічний контекст: наявність десь поблизу синонімів або інших дромонімів.

Третій – географічні та історико-топографічні реалії: наявність бродів, мостів, доріг, древніх городищ, валів, курганів.

Четвертий – фонетичний аспект, коли для певної групи населення характерні діалектні особливості, зокрема фонетичні, які змінюють первісне звучання терміна.

Все вищесказане, на наш погляд, слід враховувати при встановленні розташування трас древніх комунікацій.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Артеменко И. И. Бондарихинская культура / И. И. Артеменко // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М. : Наука, 1987. – 360 с.

2. Артем'єв А. В. Обстеження золотоординських пам'яток на Полтавщині / А. В. Артем'єв, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. – К. : Корвін-прес, 2004. – С.72-73.

3. Багале́й Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний в XVI-XVIII вв. / Д. И. Багале́й. – Х : Типография К. П. Счасни, 1886. – 363 с.

4. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича / И. Беляев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1846. – №4. – С. 5-60.

5. Блажевич Н. В. Святополч, Ходоров, Иван: сравнительный анализ эволюции раннесредневековых городов / Н. В. Блажевич // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.». – Чернигов : Сіверянська думка, 1990. – С. 31-32.

6. Готун І. А. Вивчення старожитностей первісної доби біля с. Ходосівка / І. А. Готун, Д. Л. Гаскевич, С. Д. Лисенко // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. – К. : Корвін-прес, 2004. – С.104-106.

7. Звагельський В. Б. Про забуту середньовічну дорогу з Посейм'я у Подонцов'я / В. Б. Звагельський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. №906. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2010. – Вип. 13. – С. 82-90.

8. Книга Большому Чертежу. М. : Наука, 1950. – 288 с.

9. Махновець Л. Є. Про автора «Слова о полку Ігоревім» / Л. Є. Махновець. – К. : Видавництво Київського університету, 1989. – 264 с.

10. Михеев В. К. Подонье в составе хазарского каганата / В. К. Михеев. – Харьков : Изд-во при Харьковском университете, 1985. – 118 с.

11. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г. П. Півторак. – К. : Наукова Думка, 1988. – 172 с.

12. Телегин Д. Я. Мезолит Юго-Запада СССР (Украина и Молдавия) / Д. Я. Телегин // Археология СССР. Мезолит СССР. – М. : Наука, 1989. – 370 с.

13. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка П. Я. Черных. – М. : Просвещение, 1952. – 310 с.